

verbindingen, maar ook de financiële toestand van de gemeenten en de rechten op de Peelheide komen in dat hoofdstuk aan de orde. Door een gebrekkige ontwatering mislukten de eerste pogingen tot bebossing van de Peel. Dankzij de inspanningen van de Heidemaatschappij wist men deze problemen echter te overwinnen. Na de eeuwwisseling werden ook het provinciaal bestuur en de rijksoverheid actief op het gebied van de heideontginningen.

Het boek is goed geïllustreerd. De vele kaartjes verhelderen de tekst als het gaat om de topografische gesteldheid ter plaatse. Ook de andere illustraties zijn goed gekozen en fraai uitgevoerd. De blik blijft echter wel sterk op Brabant gefixeerd. Een confrontatie van de onderzoeksresultaten met ontwikkelingen in andere delen van Nederland of met andere disciplines blijft uit.

G. J. Borger

J. Blomme, *The economie development of Belgian agriculture, 1880-1980. A quantitative and qualitative analysis* (Dissertatie Katholieke universiteit Leuven 1992, Studies in social and economie history XXV, Studies in Belgian economie history III; Leuven: Leuven University Press, 1993, 501 blz., Bf2500,-, ISBN 90 6186 542 5).

Deze studie is de Engelstalige, aangepaste versie van de doctoraals verhandeling waarop J. Blomme in 1988 bij Van der Wee in Leuven is gepromoveerd.

Het werk van Blomme is van groot kaliber. In de uitwerking van de probleemstelling, bij het gebruik van methoden en in zijn analyses slaat Blomme vele nieuwe wegen in, en omdat de auteur het vak van historicus, van landbouwkundige en van macro-econoom verstaat, is het juist vanuit de combinatie van deze specialismen dat de economische ontwikkeling van de Belgische landbouw wordt doorgrond en nieuwe inzichten en resultaten worden aangeleverd.

De studie is in drie delen opgebouwd. In het eerste deel, de algemene inleiding, stelt de auteur zijn centrale vragen aan de orde, brengt hij zijn analysekader naar voren — de methode van de nationale rekeningen—en definieert hij begrippen en concepten. Vervolgens weidt hij uit over het karakter van de traditionele en de moderne landbouw en koppelt hij hieraan een summere beschrijving van de Belgische landbouw van vóór 1850 en die van de periode 1850-1880.

In het tweede deel houdt Blomme zich bezig met methoden rond het schatten van de produktie in akkerbouw, veehouderij en tuinbouw en bepaalt hij zich voorts tot de ontwikkeling van de inputs in het agrarisch bedrijf. Het doel hiervan is te komen tot een opstelling van een database van jaarcijfers voor alle relevante agrarische grootheden (opgenomen in de appendices 1-64). Bij het schatten van zijn cijfers gaat Blomme niet zonder meer af op de gegevens van de vele beschikbare tellingen. Waar gegevens elkaar tegenspreken of niet plausibel zijn, geeft hij doorwrochte kritiek en komt omzichtig met aanpassingen en correcties die vaak zijn verkregen na het nauwgezet volgen van meer indirecte wegen. Zo worden aan de hand van consumptie-cijfers de netto-produktie van broodgranen en aardappels en de afzet van haver buiten de landbouw achterhaald, aan de hand van voederbalansen veetellingen getoetst en mede op basis van een zoötechnisch model de jaarlijkse slachtaantallen van de verschillende categorieën rundvee bepaald.

Wat de inputs betreft, komen niet alleen de grond- en hulpstoffen aan bod, maar wordt ook de inkomensbenadering van de Nationale Rekeningen gevolgd, ofwel de ontwikkeling van de produktiefactoren kapitaal, grond en arbeid wordt nagegaan. Opmerkelijk is hierbij vooral de

wijze waarop de omvang van de agrarische arbeid wordt geschat. Met het voorbijgaan van de beroeps- en landbouwtellingen—die wel de aantallen agrarische actieven vermelden, maar niet de mate waarin deze voor een deel van hun arbeidstijd buiten de landbouw actief zijn — schat Blomme de vraag naar arbeid op basis van de gerealiseerde produktie. Door het toepassen van coëfficiënten voor de verschillende teelten en door de veestapels te herleiden tot vee-eenheden en hierop eveneens arbeidscoëfficiënten los te laten, worden aantallen uniforme arbeidsdagen (en op jaarbasis *labor units*) verkregen, die voor de schatting van de jaarlijkse produktie benodigd zijn. Al naar gelang de produktie-omstandigheden zich wijzigen — bijvoorbeeld na de eerste wereldoorlog als gevolg van het om zich heen grijpen van de landbouwmechanisatie — worden voorts de arbeidscoëfficiënten naar beneden bijgesteld.

In het derde deel volgen de analyse en de interpretatie van de resultaten van het agrarisch produktieproces. In eerste instantie wordt de ontwikkeling aangegeven van de bruto-produktie van de drie hoofdtakken van het agrarisch bedrijf, de akkerbouw, de tuinbouw en de veehouderij. Gesplitst naar drie tijdvakken, 1880-1913, 1919-1939 en de periode na 1945 wordt het jaarlijks verloop van volumina en prijzen van afzonderlijke produkten en produktgroepen belicht en worden algemene verklaringen gegeven voor de veranderingen in dit verloop. Uitgebreid komt verder de rol van de produktiefactoren in de landbouw aan bod. Het gaat hierbij om de factoren die de bruto-produktie — dus niet alleen de toegevoegde waarde — bepalen. Een goed inzicht wordt mede daardoor verkregen in de structurele en de meer specifieke ontwikkeling in de drie tijdvakken. Is het eerste tijdvak vooral gekenmerkt door een krachtig toenemend verbruik van grond- en hulpstoffen en daarnaast een relatief forse daling van het grondinkomen, het interbellum geeft hierin een omslag te zien en wordt voorts gekenmerkt door toenemende afschrijvingen op investeringen en het terugdringen van de betaalde arbeid buiten het boeren-gezinsverband. De periode na 1945 vormt zowel een voortzetting van de ontwikkelingen in het eerste als wel die in het tweede tijdvak, hetgeen in 1980 in een bruto-produktie resulteert die voor twee derde is terug te voeren op zowel het verbruik van grond- en hulpstoffen als op afschrijvingen en rentebetalingen, voor nog geen 5% op grondinkomen en voor bijna 30% op geleverde arbeidsprestaties. Met betrekking tot deze laatste post is het opmerkelijk dat ingehuurde arbeid hierbij nauwelijks nog een rol speelt.

Het geheel van de agrarische ontwikkeling wordt ook belicht aan de hand van de totale produktiviteitsgroei. Naast het cijfermatig duiden van de groei fungeren hierbij de specialisatie en de technische ontwikkeling als de verklarende pijlers, met op de achtergrond de bijzondere rol van de landbouworganisaties. Het derde deel wordt tenslotte afgesloten met nog een tweetal hoofdstukken, waarin de inkomens van de *labor units* binnen en buiten gezinsverband aan bod komen en vervolgens de plaats en het belang van de landbouw worden bezien in relatie tot de rest van de Belgische economie.

Bij de studie van Blomme toch nog een aantal kanttekeningen van bijzondere en meer algemene aard. Aan de hand van de cijfers kan geconstateerd worden dat voor de jaren tussen 1880 en 1913 de groei van de vleesproduktie mede wordt veroorzaakt dooreen sterke stijging van de reproductiefactor van het rundvee. Als wij deze stijging in verband brengen met de ontwikkeling van de melkproduktie, dan blijkt voor dezelfde jaren de gemiddelde produktie van een 'melkgevende' koe — ondanks de niet onaanzienlijke toeneming van de melkgift per koe — nauwelijks te zijn gestegen en in de jaren tussen 1895 en 1913 nog met 7% te zijn gedaald; een alleszins merkwaardige ontwikkeling gezien de continu verbeterde voedersituatie en de steeds efficiëntere bedrijfsvoering in de zuivelhouderij. Kritiek hebben wij ook op vooronderstellingen die aan de varkensvleesproduktie ten grondslag liggen. Blomme gaat voor het tijdvak 1880-1913 uit van een gelijkblijvend slachtgewicht, een onveranderende slachtratio (de multiplicator van de varkensstapel) en een onveranderend sterfecijfer. Volgens onze bevindin-

gen is er echter al vanaf het midden van de negentiende eeuw sprake van een geleidelijke daling van het slachtgewicht — vooral als gevolg van een toenemende vraag vanuit en andere consumptiegewoonten in de steden — en een daarmee meer dan compenserende stijging van de slachtratio. Naar ons oordeel zijn dan ook vooral de productiecijfers van het varkensvlees in het begin van het eerste tijdvak wat te hoog uitgevallen.

Een kritiekpunt van minder belang betreft de weging van de indexcijfers van de akkerbouw in het interbellum. Door uit te gaan van het gemiddelde van de jaren 1936-1938 als basis is onvoldoende rekening gehouden met de toch wel grote verschuivingen in de samenstelling van het productiepakket. In het bijzonder geldt een en ander voor de granen tarwe en rogge. Tarwe was in het begin van het interbellum van veel minder gewicht dan in de jaren 1936-1938, terwijl voor rogge juist het omgekeerde gold. Het hanteren van een dubbele basis zou wat preciezere uitkomsten hebben opgeleverd.

Van algemene aard nog de opmerking dat—vooral voortvloeiend uit het lange termijnperspectief en de macro-benadering — meer incidentele, achterliggende en gedesaggregeerde zaken nauwelijks aan bod komen. Wij denken hierbij bijvoorbeeld aan de gevolgen van de twee devaluaties van de frank in het interbellum, aan de ontwikkeling van de inkomens — en van de participatie van de verschillende soorten arbeid en aan de regionale invulling van het macrogebeuren.

Ondanks onze kanttekeningen moet de studie van Blomme als een geslaagd standaardwerk voor de periode 1880-1980 worden aangemerkt. Zij is voorts overzichtelijk opgebouwd, goed leesbaar geschreven, en uitvoerig — mede in 72 appendices—verantwoord. Van menig expert en geïnteresseerde op het terrein van de landbouwgeschiedenis zal deze fraaie studie in de toekomst nog bewondering oogsten en lof krijgen toegezwaaid.

Ph. Kint

R. van Breukelen, *Het Centrum tussen kromstaf en publiek schandaal 1884-1932. Een perskwesitie in het centrum des lands met aanzienlijke verliezen en verliezers* (Baarn: Bosch & Keuning, 1993, 172 blz., f39,90, ISBN 90 246 0114 2).

Dit boek gaat over *Het Centrum* in de tijd dat het uitkwam als landelijk katholiek dagblad. Dat was het geworden nog in het jaar van zijn oprichting te Utrecht (1884) en bleef het tot 1932, toen het samen met *De Tijd* in handen kwam van N.V. Drukkerij De Spaarnestad. Als regionaal/lokaal dagblad is *Het Centrum* blijven voortbestaan tot 1971. De auteur onderscheidt voor de door hem behandelde tijd drie perioden: de periode van redacteur Schaezman (1884-1900), de periode van de directeurs Koelman en Van Rossum (1900-1916) en de periode Aalberse (enige tijd hoofdredacteur en later alleen nog directeur van maatschappij Futura die de krant uitgaf), de jaren 1916-1932 bestrijkend. Bloeitijd was de tijd rond het begin van de eerste wereldoorlog. Toen was *Het Centrum* met een oplage van ongeveer 22.000 de grootste katholieke krant van Nederland. De beide andere landelijke bladen, *De Maasbode* en *De Tijd*, hadden samen duizenden abonnees minder. In de periode-Aalberse is het al snel bergafwaarts gegaan en heeft de krant zich chronisch bewogen aan de rand van de financiële afgrond, daar zo nu en dan zelfs boven hangend. Op dit laatste slaat een deel van de wat sensationele titel, die verder op de bemoeienissen duidt van de aartsbisschop en de bisschop van Haarlem.

Wie een beknopte geschiedenis van *Het Centrum* verwacht, komt bedrogen uit. Het komt mij voor dat de auteur niet meer dan een paar nummers van de krant zelf onder ogen heeft gehad.